

УДК 342.1

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.78.1.21>

ЗНАЧЕННЯ ДЕРЖАВНОЇ МОВИ ЯК ЧИННИКА ВПЛИВУ НА ФОРМУВАННЯ КОНСТИТУЦІЙНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ: ПОГЛЯД КРІЗЬ СФЕРУ ОСВІТИ УКРАЇНИ

Филипець Є.Ю.,

Львівський національний університет імені Івана Франка

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4088-4889>

e-mail: eugene.fylypets@gmail.com

Филипець Є.Ю. Значення державної мови як чинника впливу на формування конституційної ідентичності: погляд крізь сферу освіти України.

Стаття присвячена конституційно-правовому дослідженню впливу державної мови при її застосуванні у сфері освіти України на формування конституційної ідентичності. Актуальність дослідження зумовлена серед іншого безумовним впливом української мови у її конституційно-правовому статусі державної мови на формування національної ідентичності та у питанні української національної ідеї. В ході дослідження визначено, що конституційна ідентичність будується на основі національної, етнічної та мовної ідентичності. Також з'ясовано шлях трансформації явища ідентичності із соціальної в правову категорію, що супроводжується безпосереднім впливом соціальної, економічної та політичної ситуації в державі.

Виявлено та охарактеризовано поняття «конституційного моменту» як базової історико-правової події, яка вплинула на виділення правового явища державної мови як фактора впливу на формування конституційної ідентичності, а також наповнення державної мови аксіологічним потенціалом, що в тому числі дає підстави віднести її до категорії «вічних конституційних положень». Крім того, автором звернуто увагу на ціннісний вплив української мови, що у подальшому може стати основою для розроблення нових теоретичних підходів до з'ясування значення державної мови як конституційної цінності.

Одержані результати дослідження підтверджують, окрім іншого тезу про те, що соціокультурне явище ідентичності шляхом перетворення та інтеграції у правову сферу стає середовищем взаємодії між мовою титульного етносу (державною мовою) та національним конституційним порядком, утворюючи при цьому унікальну та особливу модель конституційної ідентичності, яка розкривається у відповідних конституційно-правових положеннях, що безпосередньо впливає на регулювання мовних відносин у сфері освіти України.

Ключові слова: державна мова, мовні відносини, освіта, національні меншини та корінні народи України, конституційна ідентичність, національна ідентичність, нація, народ, «конституційний момент», «вічні конституційні положення».

Fylypets E. The significance of the state language as a factor of influence on the formation of constitutional identity: a look through the sphere of education in Ukraine.

The article is devoted to the constitutional and legal study of the influence of the state language when it is applied in the field of education of Ukraine on the formation of constitutional identity. The relevance of the study is due, among other things, to the unconditional influence of the Ukrainian language in its constitutional and legal status as the state language on the formation of national identity and on the issue of the Ukrainian national idea. In the course of the study, it was determined that constitutional identity is built on the basis of national, ethnic, linguistic and educational identity. The path of the transformation of the phenomenon of identity from a social to a legal category, which is accompanied by the direct influence of the social, economic and political situation in the state, is also clarified.

The concept of «constitutional moment» is identified and characterized as a basic historical and legal event that influenced the selection of the legal phenomenon of the state language as a factor influencing the formation of constitutional identity, as well as the filling of the state language with axiological potential,

which, among other things, gives grounds to classify it as “ eternal constitutional provisions”. In addition, the author draws attention to the valuable influence of the Ukrainian language, which in the future can become the basis for the development of new theoretical approaches to clarifying the significance of the state language as a constitutional value.

The obtained research results confirm, in addition to another thesis, that the sociocultural phenomenon of identity through transformation and integration into the legal sphere becomes an environment of interaction between the language of the titular ethnos (the state language) and the national constitutional order, thus forming a unique and special model of constitutional identity, which is revealed in the relevant constitutional and legal provisions, which directly affects the regulation of language relations in the sphere of education of Ukraine.

Key words: state language, language relations, education, national minorities and indigenous peoples of Ukraine, constitutional identity, national identity, nation, people, «constitutional moment», «eternal constitutional provisions».

Постановка проблеми. Активна трансформація суспільних відносин, що зумовлена зміною ціннісних орієнтирів, яка проявляється у визначенні головних ознак ідентичності як держав та їх правових систем, так й індивідів чи суспільних груп має наслідком пошук своєї унікальності та справжності. З однієї сторони інтеграційні процеси пов’язані із глобалізаційним розвитком, а з іншої – зовнішні впливи, які мають на меті усунення ознак такої унікальності, призводять до необхідності застосування нових підходів у розумінні функціонування правових систем та їх конституційно-правових основ.

Триваюча інтеграція правового, національного, етнічного, політичного, освітнього аспектів у соціокультурне явище ідентичності безпосередньо залежить від консолідуючого елемента – мови їх застосування та її конституційно-правового статусу. Крім того, без сфери освіти як середовища створення ідентичностей, важко уявити повноцінність її формування, а що найголовніше – подальше надійне утримання та розвиток з урахуванням сучасних факторів зовнішнього впливу, військової агресії та гібридних загроз.

Стан дослідження. Актуальність аналізу державної мови як чинника впливу на формування конституційної ідентичності серед іншого стверджується наявністю наукових робіт пов’язаних із дослідженням поняття конституційної ідентичності. Окремі аспекти цього поняття розкривали М. Савчин, О. Бориславська, М. Гранат, П. Гураль, С. Головатий та ін. Разом з тим, як і саме явище конституційної ідентичності, так і питання впливу застосування державної мови у сфері освіти на її формування недостатньо розкрито у правничій науці й потребує комплексного та системного дослідження.

З огляду на актуальність та стан наукового дослідження, **метою цієї статті** є аналіз значення державної мови як чинника впливу на формування конституційної ідентичності з точки зору сфери освіти, що **виражається у таких завданнях:** *з’ясувати* сутність явища ідентичності та її шлях перетворення у категорію конституційної ідентичності, *визначити* основні чинники впливу на формування конституційної ідентичності при застосування державної мови у сфері освіти України, *охарактеризувати* поняття «конституційного моменту» як базової історико-правової події, яка впливає на становлення конституційної ідентичності та її віднесення до категорії «вічних конституційних положень».

Виклад основного матеріалу. Двосторонній зв’язок між процесом формування ідентичності суб’єктів, тобто їх ідентифікації та мовою, яка не лише є засобом спілкування, а виступає юридичною категорією, зумовлений тим, що з однієї сторони вживання мови як культурного смислу і маркеру є наслідком ідентифікації, з іншої – мова є необхідною умовою самоідентифікації людини [24, с. 184]. При цьому, на такий процес ідентифікації свій вплив має й сфера освіти, яка *полягає у формуванні цінностей і в передачі особі необхідних знань та вмінь, аби така стала відкритою для універсуму, не відмовлялась від коріння, що визначають її ідентичність* [4, с. 5-6].

За змістом ідентичність у загальному значенні розуміють, як індивідуальність, відношення, єдність [34]; ототожнення, встановлення співпадіння [15, с. 7], продукт соціальної взаємодії, що породжує стан колективної єдності і виражається в загальній самосвідомості [26, с. 31]. За таких обставин мова не просто оформляє ідентичність, але виступає водночас і засобом, і середовищем її формування [35, с. 14]. Однак, поняття ідентичності є складним для приведення його під один знаменник, а також видається малоімовірною спроба виведення єдиної формули визначення цієї дефініції. Причиною слугує надто широкий діапазон розуміння явища ідентичності, багатоаспектність його елементного наповнення та галузей практичного застосування.

Очевидно, що більш сприятливого середовища для формування ідентичностей та супроводу процесу ідентифікації як у сфері освіти годі шукати. Так, її призначення покликане формувати цивілізаційну ідентичність, розуміння належності індивіда до біологічного виду, який займає особливе місце в природі і від якого потрібно ведення діяльності, що не суперечить глобальним інтересам існування. З іншого боку, освіта забезпечує соціалізацію нових поколінь в умовах певного соціуму [11, с. 58]. Відтак, мовна доступність у здобутті освіти є чи не найважливішим чинником процесу ідентифікації, позаяк остання дає можливість як представникам меншин, так і особам з числа титульного автохтонного етносу здійснити ототожнення із своїми соціальними, культурними та мовними спільнотами (групами).

Поняття ідентичності часто розглядають у двох вимірах: індивідуальному та колективному. Так, індивідуальна ідентичність передбачає усвідомлення специфічних особистих якостей, де кожен індивід є унікальним та різним, як і його ідентичності, які значною мірою є соціально сконструйованими у процесі соціалізації, соціальної інтеракції [6, с. 58]. Водночас, колективну ідентичність розуміють як специфіку існування і розвитку спільноти як цілісності, як сукупного суб'єкта, що є її «якістю», «формою колективної солідарності», які характеризують суб'єктність разом з такими якостями, як залежність, зв'язок, здатність проявляти різні форми спільної активності [7, с. 349].

Однак, наявним є також й інший підхід, який полягає у тому, що колективну ідентичність іноді розглядають як різновид індивідуальної, а група чи колектив виступають чимось на зразок колективної особистості [6, с. 60]. При цьому вважають, що ідентичність – це завжди питання внутрішнього (особистісного) та зовнішнього (соціального) визначення, де її індивідуальна та колективна форма – сторони єдиного процесу [16, с. 24]. Між тим, елементом взаємозв'язку індивідуального та колективного підходу до ідентичності є сфера освіти у широкому її розумінні із застосуванням державної мови у ній. Так, через мову ми переходимо від окремої людської індивідуальності до суспільної групи, в особливостях якої може проявитися певне ставлення до світу [12, с. 219].

У докринальних джерелах поняття ідентичності активно розглядають як міждисциплінарне явище, що охоплене сферами соціогуманітарного напрямку: філософії, соціології, психології, а останнім часом і у сфері правознавств. Певна річ, що поняття ідентичності безпосередньо пов'язане із людиною, суспільством та державою, а тому його інтеграція в правову сферу є важливою. Безумовно, у теорію права питання правової ідентичності входить як категорія, що нерозривно пов'язана з людиною як суб'єктом права [22, с. 107].

Інтеграція соціокультурного явища ідентичності в правове середовище трансформує його в категорію правової ідентичності, де остання сприймається як стан свідомого включення особи в соціальну групу, що характеризується юридично значущими якостями [26, с. 34]. Визначають її також як якість суб'єкта права, що характеризує його актуальний стан за допомогою юридичного самовизначення в категоріях прав, свобод, обов'язків і відповідальності, які сприймаються як правові цінності [17, с. 247].

В той же час, нормативний статус мови, який полягає у її юридичній об'єктивації та віднесенні до конституційно-правової категорії державної мови є однією із підстав вважати мову атрибутом конституційної ідентичності, її маркером розвитку та становлення. За повідомленням О. Бориславської, конституційна ідентичність формується як результат відчуття спільності індивідів на основі загального визнання конституційних принципів, формування спільних конституційних цінностей [2, с. 54]. Так, конституційна ідентичність своєю основою має чітко визначені аксіологічні основи, які полягають у досягненні унікальності через створення, сприйняття та удосконалення основних принципів, ідеалів та цінностей суспільства, де державна мова завдяки своєму аксіологічному потенціалу знаходить своє місце.

Серед особливостей конституційної ідентичності виділяють фактор наявності суспільно-політичних векторів розвитку, що застосовуватися у минулому, а це своєю чергою означає збереження тривалої історичної пам'яті та традицій державотворення в конституційних положеннях, які мають свою історичну тяглість та відповідність суспільно-політичним викликам. До особливостей конституційної ідентичності можна віднести її значення для тлумачення конституційних норм компетентним органом. Як наслідок, вкотре підтверджується теза про те, що конституційну ідентичність варто розглядати і як систему інтерпретаційних аргументів, які використовуються конституційними судами для обґрунтування рішень, що перевіряють відповідність конституційні норми національній специфіці [36, с. 82].

За таких умов, пошук конституційної самоідентифікації є завданням, яке впливатиме на суб'єктність державності, а також забезпечуватиме збереження єдності українського народу. З цього приводу погоджуємося із думкою М. Савчина про те, що «...конституційну ідентичність нам слід боронити і

плекати...оскільки Україна має посісти чільне і поважне місце в історії світового конституціоналізму» [27, с. 46]. Крім того, актуальним залишається впровадження заходів визначення ідентичності як системи цілей, здійснюваних відповідним суб'єктом задля створення умов, за яких особа ідентифікувала б себе з національною державою [23, с. 209].

Разом з тим, вважаємо за необхідне розуміти поняття конституційної ідентичності, як правове явище, що формується із декількох типів ідентичностей, серед яких: національна, етнічна, мовна та освітня ідентичність. Так, національна специфіка застосування державної мови у публічних сферах, зокрема в освіті, стає джерелом формування конституційної ідентичності, де національний фактор посідає чільне місце. Варто зауважити, що «поняття «конституційна ідентичність» та «національна ідентичність» у розумінні конституційного права ще не викристалізувались, але їх значення росте [18, с. 114-115].

У доктринальних джерелах знаходимо твердження про те, що конституційна ідентичність має пряму кореляцію із національною конституційною традицією, яка на сьогодні визначається переважною більшістю національних правопорядків, в яких реалізовані основні постулати сучасного конституціоналізму, як сукупності засад, принципів, норм, порядок діяльності та механізми конституційного регулювання [28, с. 36, 47]. Так, є підстави вважати, що унікальна національна модель застосування державної мови у сфері освіти, в поєднанні з конституційно-правовим регулюванням навчання мовами національних меншин та корінних народів України чи їх вивчення – є складовою національної конституційної ідентичності.

Більше того, основою національного та етнічного чинника залишається державна мова, позаяк без спільної мови не може бути повного відчуття соборності, національної ідентичності, приналежності до немирущого духовного організму нації, який забезпечує її єдність як суб'єкта державотворення [20, с. 97]. Водночас, як вбачається із змісту Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» українська мова є визначальним чинником і головною ознакою ідентичності української нації, а також базовим системотвірним складником української громадянської нації [25].

Окрім цього, процес становлення національної ідентичності включає в себе різні аспекти, що пов'язані із розвитком суспільних порядків у державі, однак в науковому світі одним із ключових чинників побудови такого виду ідентичності є саме мова як базова ознака цього поняття. Як зазначає М. Чеховська, сьогодні саме мова є основною ознакою національної ідентичності, об'єднує людей у націю, тобто є основним націєтворчим чинником [32, с. 40].

Крім того, у науці зустрічаються твердження про взаємозв'язок між мовою, нацією та сферою освіти, у питанні формування національної ідентичності, який на думку Е. Гелнера підтверджує окрім іншого тезу про те, що утвердження національної колективної ідентичності й, зрештою, об'єднання розрізнених етнічних і класових груп у єдине ціле є головною функцією школи, бо саме через школу, систему загальної стандартизованої освіти досягається ефект соціокультурно та політично гомогенного суспільства [8, с. 84–86].

Серед іншого виділяють такі ознаки мови як складової національної ідентичності: 1) групі людей, що займає певну територію, властива одна манера спілкування, яка вирізняє їх з-поміж інших груп; 2) ідеологія національної єдності постає крізь глибоку культурну єдність, яка у свій час є продуктом колективної мови; 3) мова є провідним засобом, за допомогою якого сконструйовані тексти національної ідентичності; 4) мова може виникати як очевидний тест для визначення, чи належать конкретні особи до нації, чи ні [37, с. 490-491]. Таке багатоаспектне та всеохоплююче значення національної ідентичності і мови із своїм значним впливом на конституційну ідентичність створює грані сприйняття і розуміння останньої, а роль системи освіти та застосування державної мови у ній – підкреслює своєрідність та унікальність конституційних моделей, що врегульовують мовне питання.

У доповнення до національного чинника впливу на формування конституційної ідентичності варто додати безумовний вплив етнічної ідентичності, що полягає у представленні етносом усталеної сукупності людей, яка історично склалася на певній території і має спільні, відносно стабільні особливості культури (включаючи мову), а також усвідомлення своєї єдності та відмінності від інших подібних утворень (самосвідомість) [5, с. 12]. Так, за повідомленням В. Євтуха, унікальність української національної ідентичності супроводжується етнічною самосвідомістю українців, що завжди була їх ознакою, пов'язаною з усвідомленням своєї причетності до держави, до нації [13, с. 36-37].

Об'єднуючими елементами у збереженні етнічної ідентичності виступають також спільна територія та культурні особливості – мова, релігія, традиції, звичаї, та інші об'єктивні чинники [19]. Однак,

в процесі становлення одні й ті ж суспільства можуть використовувати різну логіку щодо мовної ідентичності залежно від історичного періоду розвитку своєї нації [38]. В цьому аспекті, вартою уваги є думка Ф. Бацевича, про те, що формування етнокультурної ідентичності безпосередньо пов'язане з процесом формування етнокультурної свідомості, що являє собою усвідомлення певним етносом і його членами неповторності своєї культури, її відмінності від інших культур [1, с. 151].

Пропоноване нами розуміння сфери освіти як середовища формування ідентичностей, зокрема національної та мовної, підтверджує тезу про те, що сфера освіти за своїм змістовим наповненням має вплив на формування також і конституційної ідентичності. Так, через освіту, як найбільш масовий соціальний інститут, здійснюється вплив на формування свідомості суспільства, регулюються процеси свідомого саморозвитку громадян [30, с. 22]. Більше того, освітня галузь є складовою практично всіх матеріально-виробничих та духовно-практичних процесів і сфер життєдіяльності, а також віднесення освіти до потужних ресурсів соціально-економічного розвитку та найбільш потужних чинників розвитку культури [33, с. 29].

В той же час, розвиток мовної ідентичності має значний вплив і на сферу освіти, оскільки злагода та взаєморозуміння учасників освітнього процесу є запорукою одного із кінцевих завдань освітньої діяльності. Також враховуючи той факт, що освіта є багатомірним соціальним явищем, яке пов'язане в єдине ціле різними комунікативними механізмами та має ситуативний вплив на розвиток ціннісних орієнтацій особистості [21, с. 36], є всі підстави вважати, що мовна ідентичність як явище консолідуючого типу відіграє свою значущу роль під час активної трансформації українського суспільного порядку – утворення української нації нового типу, на основі конституційної, національної, етнічної, мовної, політичної ідентичності.

Звичайно, мовну ідентичність не зовсім доречно розглядати як окрему самостійну одиницю, адже за своїм змістом вона тісно пов'язана із іншими видами ідентичностей та скоріш відноситься до лінгвістичної категорії, як поняття цієї галузі науки. Однак, актуальними для нас залишається змістове наповнення та зовнішні ознаки цього явища, що мають вплив на формування конституційної ідентичності, основні положення якої відображені в тексті конституційного акта та складають основу його конституційного дизайну. Вчені зазначають, що «мовна ідентичність етнічної спільноти близька до такого виду колективної ідентичності, як етнічна, що базується на відчутті належності до певної етнічної чи мовної спільноти, однаковості з іншими її членами, наявністю відповідних емоційних зв'язків [31, с. 117].

Абсолютно новим підходом у дослідження конституційної ідентичності є фактор впливу явища конституційного моменту, яке запропоноване вченим-конституціоналістом М. Гранатом. Так, вчений переконує, що це – певний час, коли приймається Конституція. Зазвичай це відбувається у критичні моменти життя нації. Це має значення для конституційної ідентичності. На думку вченого-конституціоналіста, «конституційний момент» – це один із елементів, що становлять конституційну ідентичність [9, с. 6].

Українське державотворення оповите складнощами його становлення, а традиційний і нормальний розвиток українського конституціоналізму переривався агресивними впливами на саму державність, а тому за повідомленням М. Савчина радянський період радше слід розглядати як відхід від української конституційної традиції, оскільки радянська концепція права була етатистською за своєю природою і суперечила ідеї обмеження владної сваволі та реального забезпечення гарантій прав людини та основоположних свобод, тягlosti української конституційної традиції [29, с. 85].

Як відомо, затвердження конституційного тексту і як наслідок прийняття законодавчим органом Конституції України у 1996 році супроводжувалося надзвичайно складними політико-правовими процесами: домінуванням комуністично-соціалістичних сил в парламенті, заперечення існування української мови як однієї державної, проблеми визначення самобутності українського народу, тощо. Однак, конституційні норми, які регулюють мовне питання стали факторами незмінності конституційного акта, або як називають у доктрині – вічними конституційними положеннями. Так, погоджуємося із твердженням, що деякі ключові цінності, прописані у Конституції, які визначають конституційну ідентичність нації, або ж ті, що можна назвати вічними положеннями, не можуть бути відкликаними інакше буде знищено конституційну ідентичність нації і саму націю [14, с. 28].

Відзначимо, що розміщення конституційних положень про державну мову у розділі Конституції України, який має ускладнену процедуру внесення змін, віднесення державної мови до засадничих цінностей конституційного ладу держави, визнання державної мови суспільним ідеалом та наповнення мови конституційним аксіологічним потенціалом – вкотре демонструє розуміння української

мови як фактора формування конституційної ідентичності України. Конституційний момент ухвалення Конституції України позитивно вплинув на статус української мови, адже вперше за довголітню історію, яка оповита утисками та нищенням мови українського народу, остання стала атрибутом держави, однією із засадничих конституційних цінностей для її носія.

Однак, реальний стан справ сьогодні із мовним питанням демонструє необхідність прийняття конструктивних рішень. З цього приводу підтримуємо думку О. Бориславської, яка стверджує, що у Конституції України чітко визначено статус української мови як державної, проте він є досить розмитим, адже в українських умовах, об'єктивно, залежить від статусу російської мови. Така невизначеність із реальним, а не формальним статусом української мови пов'язана із глибшою проблемою розуміння природи української державності, якій відповідає певний тип мовних відносин [3, с. 14]. Крім того, проблемним та невирішеним є питання статусу російської мови, однак П. Гураль влучно підмітив, що російська мова в Україні — це мова найчисленнішої, але все-таки національної меншини. Цій мові ніщо не загрожує, проте вона ніяк не може претендувати на роль другої державної мови [10, с. 127].

Висновки. Одержані результати дослідження підтверджують, окрім іншого тезу про те, що соціокультурне явище ідентичності шляхом перетворення та інтеграції у правову сферу стає середовищем взаємодії між мовою титульного етносу (державною мовою) та національним конституційним порядком, утворюючи при цьому унікальну та особливу модель конституційної ідентичності, яка розкривається у відповідних конституційно-правових положеннях, що також і врегульовує мовне питання у сфері освіти України.

В ході дослідження визначено основні чинники впливу на формування конституційної ідентичності при застосування державної мови у сфері освіти та прослідковано чіткий взаємозв'язок між державною мовою, сферою освіти та національною конституційною ідентичністю. Так, остання будується на основі національної, етнічної та мовної ідентичності, що є певними факторами впливу на конституційну ідентичність та характеризуються глибоким змістовим наповненням серед якого аргументоване значення має державна мова.

Охарактеризовано поняття «конституційного моменту» як базової історико-правової події, яка вплинула на виділення правового явища державної мови як фактора впливу на формування конституційної ідентичності, а також наповнення державної мови аксіологічним потенціалом, що в тому числі зумовлено віднесення її до категорії «вічних конституційних положень».

Додамо, що актуальність поставленого питання зумовлює наші майбутні наукові розвідки, які полягатимуть у дослідженні мовних прав меншин крізь призму складових елементів конституційного принципу верховенства права – пропорційності (домірності) та рівності (недискримінації); з'ясування аксіологічного (ціннісного) значення державної мови при її застосуванні у сфері освіти України; розробки та пропозиції впровадження нової дієвої конституційної моделі, яка б враховувала як інтереси держави, так й інтереси представник мовних меншин при реалізації ними права на освіту; запровадження кращих зарубіжних практик врегулювання мовного питання у сфері освіти.

Список використаних джерел

1. Бацевич Ф. Словник термінів міжкультурної комунікації. К.: Довіра, 2007. 205 с.
2. Бориславська О.М. Загальноєвропейські конституційні цінності як основа європейської моделі конституціоналізму. *Часопис Київського університету права*. 2015. № 2. С. 54–58.
3. Бориславська О.М. Українська мова як державна: європейські стандарти та національні особливості правового регулювання. *Український часопис конституційного права*. 2017. № 3. С. 10–18.
4. Борисов В.В. Освітнє середовище як чинник формування культурних ідентичностей молоді / В.В. Борисов, Я.В. Бобилева. *Наукові записки [Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова]. Сер.: Педагогічні та історичні науки*, 2014. Вип. 119. С. 5–10.
5. Бромлей Ю.В. Этнографические аспекты изучения человека. Этническая психология. Хрестоматия; под ред. А.И. Егоровой. СПб.: Речь, 2003. С. 9–14.
6. Ващинська І.І. Групові ідентичності: до проблеми дефініції поняття та конструювання класифікатора. *Вісник Львівського університету. Серія соціологічна*, 2009. Вип. 3. С. 56–65.
7. Водолазька Т.В. Ідентичність громадянська. Соціологія: Енциклопедія / Упоряд. А. Грицанов, В. Абушенко та ін. Мінськ: Інтерпрессервіс; Книжковий будинок, 2003. С. 349–350.
8. Гелнер Е. Нації та націоналізм. Національна ідентичність: Хрестоматія / Т. Воропай (упоряд.). Харків: Крок, 2002. 316 с.

9. Гранат М. Конституційна ідентичність та її значення. *Український часопис конституційного права*. 2021, № 4. С. 3–7.
10. Гураль П. Проблеми конституційно-правового статусу української мови в Україні. *Вісник Львівського університету. Сер. юрид*, 2009. Вип. 53. С. 125–131.
11. Дзвінчук Д. Освіта в історико-філософському вимірі: тенденції розвитку та управління. К.: ЗАТ «Нічлава», 2006. 101 с.
12. Європейський словник філософій: Лексикон неперекладностей. Пер. з фр. Том третій. К.: Дух і літера, 2013. С. 219.
13. Євтух В.Б., Трощинський В.П., Галушко К.Ю., Чернова К.О. Етнонаціональна структура українського суспільства. Довідник. К.: Наукова думка, 2004. 343 с.
14. Жалімас Д. Життєздатність конституції та роль Конституційного Суду. *Український часопис конституційного права*. 2016. № 1. С. 27–30.
15. Зорич О. Феномен ідентичності: конфлікт інтерпретацій. Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2013. № 5 (67). С. 4–13.
16. Іващенко К. Колективні ідентичності громадян України у віковій перспективі. Українське суспільство 1992–2006. Соціологічний моніторинг / За ред. В. Ворони, М. Шульги. К: Інститут соціології НАН України, 2006. С. 109–116.
17. Ісаєва Н.В. Правова ідентичність (теоретико-правове дослідження). М.: Юрлітінформ, 2013. 416 с.
18. Конституційний та міжнародний правовий механізм передачі частини суверенних повноважень держави наднаціональним інститутам / А.В. Андрушко, О.О. Грін, В.Б. Дацюк, Г.Г. Динис, Т.О. Карабін, Ю.А. Крук, Я.В. Лазур, М.В. Менджул, Р.П. Натуркач, О.Я. Рогач, М.В. Савчин, П.А. Трачук; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. М.В. Савчина. Ужгород: ТОВ «РІК-У», 2016. 288 с.
19. Мала енциклопедія етнодержавознавства / НАН України. Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького; Редкол: Ю.І. Римаренко (відп. ред.) та ін. К.: Довіра: Генеза, 1996. 942 с.
20. Мацкевич М. Мова як фактор національного відродження. *Право України*. 2000. № 5. С. 97–100.
21. Менг Т.В. Образовательная среда как условие создания патриотически-настроенного молодого поколения / Т.В. Менг. *Материалы V Международной научно-практической конференции*. М.: ИП РАН; Екатеринбург: Деловая книга, 2000. 320 с.
22. Нересяняк В.С. Философия права: учеб. для вуз. М.: Норма, 1997. 848 с.
23. Пелагеша Н. Україна у смислових війнах постмодерну: трансформація української національної ідентичності в умовах глобалізації. К.: НІСД, 2008. 288 с.
24. Потапчук Т.В. Культурна ідентичність особистості: постановка проблеми. *Проблеми сучасної педагогічної освіти: зб. наук. пр. Сер.: Педагогіка і психологія*. Ялта: РВНЗ «Кримський гуманітарний університет» РВВ КГУ, 2010. Вип. 27, ч. 1. С. 180–187.
25. Про забезпечення функціонування української мови як державної: Закон України від 25.04.2019 № 2704-VIII. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 2019, № 21, ст. 81.
26. Резников Е.В. Теоретические проблемы правовой идентичности. М.: ЮНИТИ-ДАНА; Закон и право, 2014. 199 с.
27. Савчин М.В. Конституційні інновації та вірність конституції. *Віче*. 2016. № 7-8. С. 44–47.
28. Савчин М.В. Порівняльне конституційне право. Київ: ВАІТЕ, 2020. 462 с.
29. Савчин М.В. Сучасні тенденції конституціоналізму у контексті глобалізації та правового плюралізму: *монографія*. Ужгород: РІК-У, 2018. 440 с.
30. Сисоєва С. Сфера освіти як об'єкт дослідження. *Освітологія*. 2012. Вип. 1. С. 22–29.
31. Соціологія: словник термінів і понять, упоряд. Біленький Є.А. та ін., Київ: Кондор, 2006. С. 117.
32. Чеховська М.М. Мова як чинник національної безпеки. *Держава та регіони*. Серія: Право, 2018. № 3. С. 39–46.
33. Шаповал Р.В. Конституційне право людини і громадянина на освіту в Україні. *Право і безпека*. 2011. № 1 (38). С. 29–35.
34. Identity. URL: <https://www.merriam-webster.com/dictionary/identity> (дата звернення 11.11.2022).
35. Omoniyi T. Hierarchy of identities. *The Sociolinguistics of Identity* / ed. by T. Omoniyi and G. White. Norfolk, 2006. P. 11–33.
36. Shcherbanyuk O. Constitutional identity in the argumentation of decisions of constitutional courts. *Constitutional and legal academic studies*. Issue 3, 2020. P. 77–84.

37. Joseph J.E. Identity and Language. Encyclopedia of Language and Linguistics; [K. Brown ed.-in-chief]. Second Edition. Oxford: Elsevier Ltd., 2006. Vol. 13. P. 486–492.
38. Fishman J., Endangered Minority Languages: Prospects for Sociolinguistic Research, електронний ресурс: <http://surl.li/cexcp> (дата звернення: 13.11.2022).